

Biernacka-Lubańska Małgorzata, *Uwagi o niektórych cechach nadczarnomorskich umocnień obronnych Tracji w okresie wczesnobizantyjskim*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1984, t. 1, s. 255–264.

<https://doi.org/10.14746/bp.1984.1.22>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/55700>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

UWAGI O NIEKTÓRYCH CECACH NADCZARNOMORSKICH UMOCNIEŃ OBRONNYCH TRACJI W OKRESIE WCZESNOBIZANTYJSKIM

MAŁGORZATA BIERNACKA-LUBAŃSKA

W ostatnim dwudziestoleciu IV w. n.e. oraz pierwszej połowie V w. n.e. nastąpił dość znaczny upadek wielu ufortyfikowanych miast limesu nad-dunajskiego przy jednoczesnym ponownym wzroście znaczenia i rozkwicie trackich miast nadcarnomorskich, obserwowanym już od połowy IV w. n.e.¹ Stanowiły one w tym okresie zarówno ważne punkty strategiczne w systemie obronnym Konstantynopola, jak i ważne ośrodki miejskie powiązane ściśle z gospodarczym jego zapleczem, rozlokowanym na obszarach Tracji, a częściowo także Mezji Dolnej. Znaczenie ich było tak duże, że w opracowaniach najnowszych pojawia się nie upowszechnione jeszcze, lecz zasługujące na uwagę pojęcie limesu nadcarnomorskiego². Wiąże się ono ściśle z systemem fortyfikacji, występujących wzdłuż zachodniego wybrzeża Morza Czarnego, połączonych ze sobą jedną z ważniejszych dróg, biegnących z Histrii do Konstantynopola, która pełniła nie tylko funkcje komunikacyjne, ale także i strategiczne³.

Warto przypomnieć, iż najstarsze powstałe tu greckie miasta i osady stanowiły początkowo obiekty otwarte. Od V w. przed n.e. niektóre z nich jak Odessos i Apollonia zyskały umocnienia obronne. W okresie hellenistycznym na skutek nasilających się napadów plemion nadgranicznych oraz podbojów macedońskich większość z nich wyposażona była w potężne mury obronne. Do silnie ufortyfikowanych należały wówczas oprócz wspomnianych już Odessos i Apollonii także Dionysopolis i Anchialos. Miasta te w okresie rzymskim otrzymały nowe mury obronne obejmujące znacznie poszerzone ich

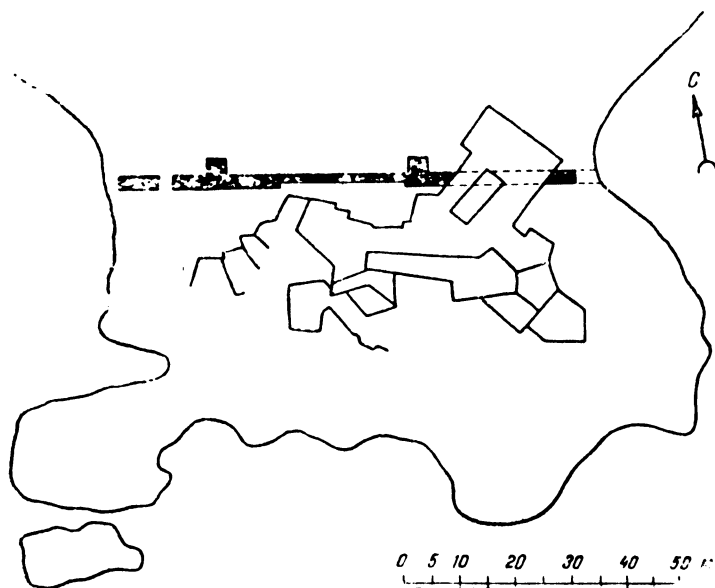
¹ D. Ovčarov, *Rannovizantijsko krepostno stroitelstvo po našite zemi (V - VII v.)*, Izvestija na B'lgarskoto Istoričesko Družestvo, XXIX, 1974, s. 225.

² A. Balkanska, *Stroitelena nadpis ot k'snoantičnata krepost Tirisa na nos Kaliakra*, Arheologija, XVI, 1, 1974, s. 66 - 71.

³ J. Todorov, *Le grandi strade romane in Bulgaria*, Quaderni dell' Istituto di Studi Romani, Roma 1937, s. 33; J. Šašel, *Viae militares*, (w:) Studien zu den militär-grenzen Roms, II, Köln-Bonn 1977, s. 236 - 237, 239; K. Majewski, *Kultura rzymska w Bulgarii*, Wrocław 1969, s. 103.

terytoria. W okresie tym powstało także wiele stacji przy drodze nadczarnomorskiej, wśród których szczególne znaczenie przypadło Bizone i Templum Iovis.

W tym miejscu zajmujemy się kilkoma tylko aspektami związanymi z tym tematem.

Ryc. 1. Rusalka. Plan umocnienia późnorzymskiego

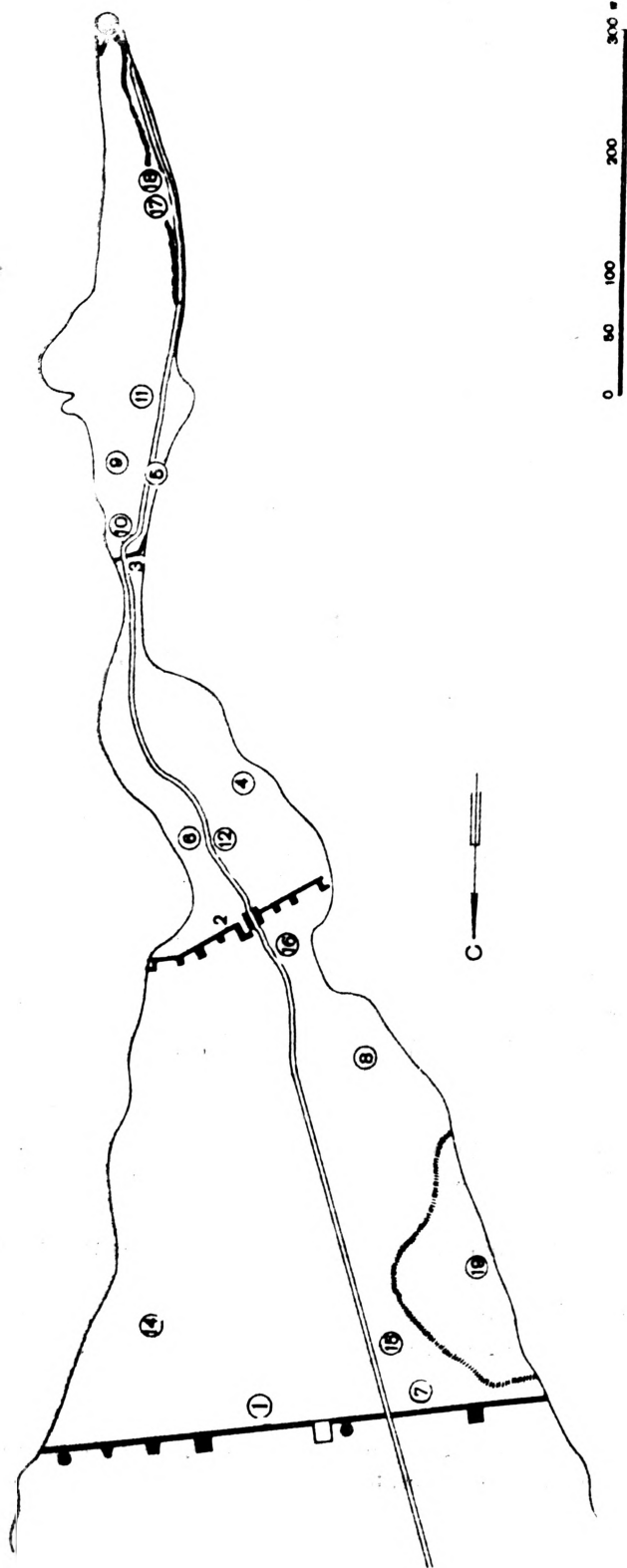
Według: G. Kitov, *Rannovizantijska krepost v letovište „Rusalka” na Černo More*, Muzej i Pametnici na Kulturata, 11, 3, 1971, ryc. 1

Najbardziej charakterystycznym typem umocnień powstałych w okresie wczesnobizantyjskim nad wybrzeżem Morza Czarnego było zamknięcie niektórych obiektów osadniczych prostą linią obwarowań⁴. Były one przeważnie usytuowane na skalnych cyplach, przylądkach lub półwyspach wrzynających się w morze. Fortyfikacje te stanowił przegradzający, zazwyczaj prosto biegnący lub lekko załamany, mur wyposażony w bramę i flankujące ją baszty obronne oraz towarzyszące mu umocnienia ziemne jak rowy czy fosy.

Umocnienia tego typu znane są z takich stanowisk archeologicznych jak: Rusalka, Kaliakra, Kawarna, Manastir Sv. Vlas i Nesebyr⁵. W pierwszych

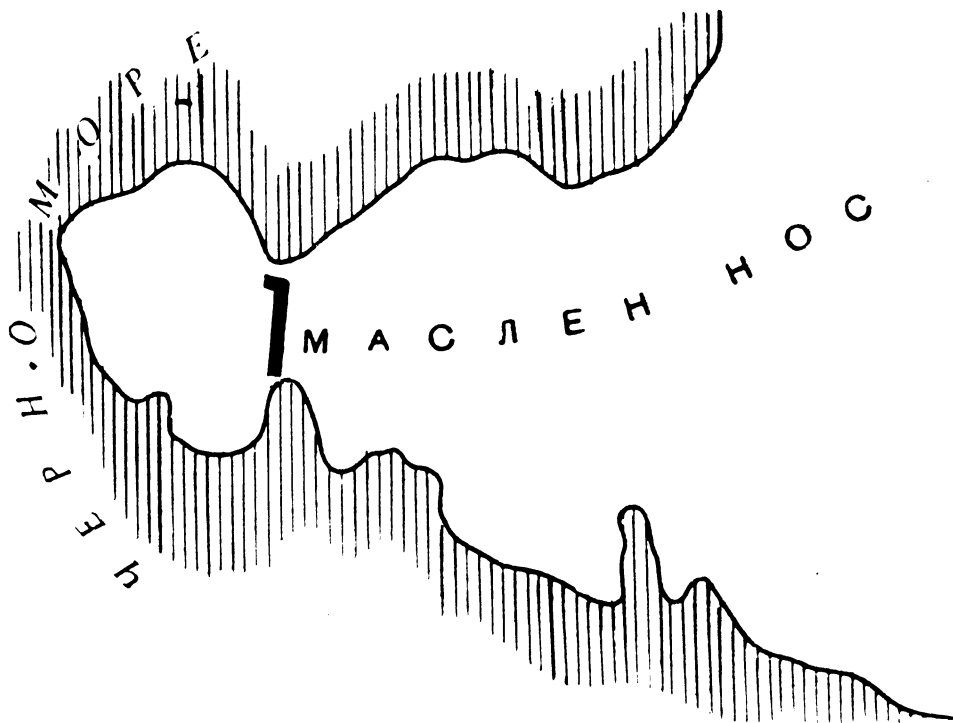
⁴ G. Kitov, *Rannovizantijska krepost v letovište „Rusalka” na Černo More*, Muzej i Pametnici na Kulturata, XI, 3, 1971, s. 9 - 15; idem, *Kaliakra prez antičnostta i sredno-vekoveto*, Godišnik na Sofijskija Universitet, Filosofsko-Istoričeski Fakultet, LXIV, 1972, s. 3 - 21.

⁵ Kitov, *Rannovizantijska...*, s. 9 - 15; idem, *Kaliakra...*, s. 3 - 21; M. Mirčev, G. Tončeva, D. Dimitrov, *Bizone-Kavarna*, Izvestija na Arheologičeskoto Družestvo v Varna, XXIII, 1962, s. 21 - 28; *Nessèbre*, I, Sofija 1969, s. 9 - 11.

Ryc. 2. Kaliakra (Tirisis). Plan umocnień rzymskich
Według G. Dżingov, *Kaliakra*, Sofia 1970, ryc. na s. 8

Rys. T. Sarnowski

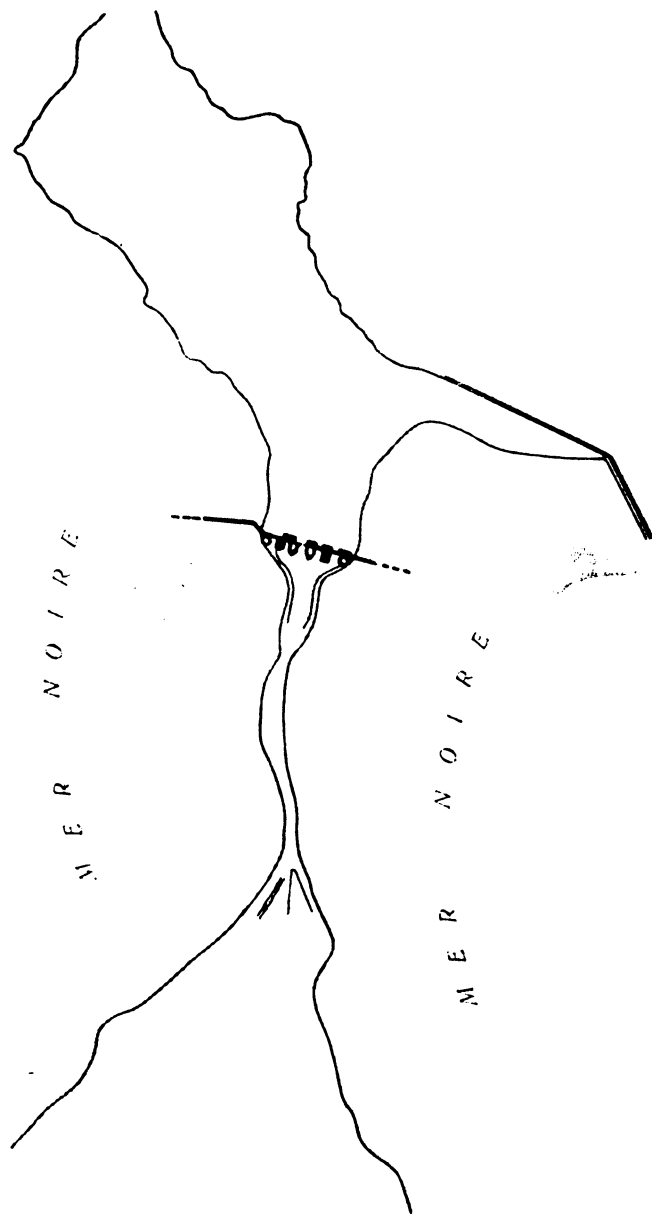

Ryc. 3. Monastir Sv. Vlas. Plan umocnienia późnorzymskiego
Według A. Fol, I. Venedikov, *Trakijski Pamelnici*, I, Sofia 1976, ryc. 141

czterech miejscowościach mur obronny występował jedynie od strony lądu, skąd zagrażało niebezpieczeństwo. Pozostałe ich partie nie wymagały umocnień, gdyż znajdowały się na niedostępnych, urwistych, stromo opadających w morze skałach. Jedynie półwysep Nesebyr od strony dwóch nisko schodzących do morza skłónów chroniony był dodatkowo przez mury otaczające go także w tych miejscach. Ten szczególny aczkolwiek niezwykle prosty system izolacji cypli, przylądków i półwyspów zachodniego wybrzeża Morza Czarnego wydaje się być charakterystycznym rozwiązaniem dla tego właśnie czasu i obszaru. Do analogicznych rozwiązań tego rodzaju należy mur Konstantyna, a następnie Teodozjusza II (408 - 450) w Konstantynopolu, a także mur obronny Histrii z IV w. n.e.⁶

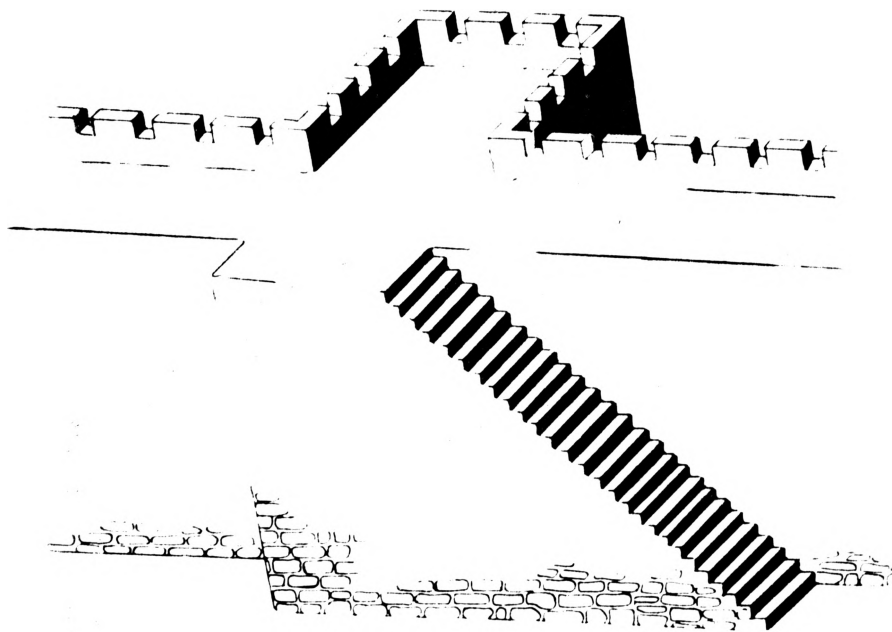
Następnym charakterystycznym i istotnym elementem umocnień nadczarnomorskich będzie zastosowany w nich po raz pierwszy w dziejach euro-

⁶ *Histria. Monografiă archeologică*, I, București 1958, s. 64; J. B. Wars-Perkins, *Architettura romana*, Venezia 1974, s. 290, 364.

Ryc. 4. Nesebyr (Mesembria). Plan umocnienia późnorzymskiego i wczesnobizantyjskiego
Według *Nesebyr*, I, Sotja 1969, ryc. 3

pejskiego budownictwa obronnego szczególnie rodzaj baszt, które określić można jako prototyp *basteji*. Stanowiły je wzniesione w początkach lub połowie IV w. n.e. baszty, z których dwie odkryto w murach Rusalki, a jedną późniejszą z VI w. w Nesebyr (nr 3). Wszystkie one powstały na planie pro-

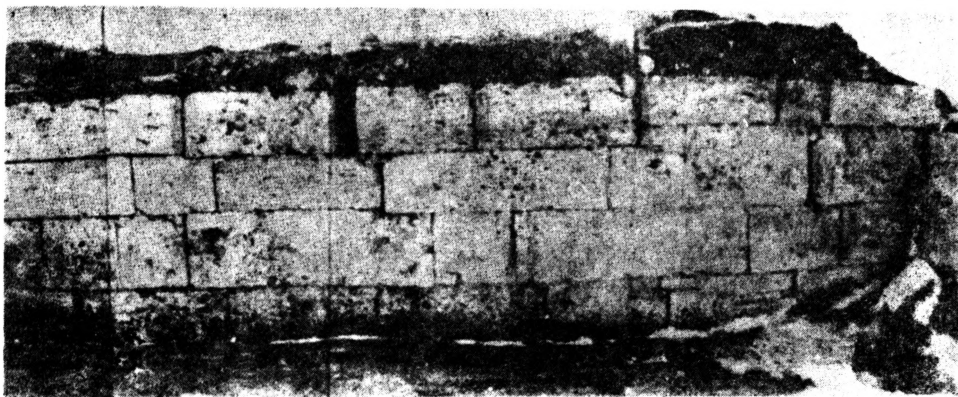
Ryc. 5. Rusalka. Rekonstrukcja rysunkowa muru obronnego i występującej przy nim *basteji* z okresu późnorzymskiego

Według Kitov, *Rannovizantijska krepost v Ielovište „Rusalka” na Černo More*, o.c., ryc. 6

stokata, z tym, że naziemna część baszty z Nesebyr zarysem swym przypomina literę U. Są one nietypowe, gdyż nie pełniły one funkcji baszt. Wnętrza ich nie zostały bowiem wyposażone w żadne pomieszczenia. Blokaż tzw. bastionów (nr 1 i 2) z Rusalki zachował się do wysokości 1,5 m. Brak wejść do tych baszt świadczy o tym, iż mamy tu do czynienia z analogiczną konstrukcją, jak w przypadku baszty (nr 3) z Nesebyr zachowanej do wysokości 6 m nad ziemią (a łącznie z fundamentem do wysokości 9 m)⁷. Stanowił ją analogiczny zwarty maszyn muru, nie zawierający pomieszczeń wewnętrznych. Konstrukcja ta dobudowana była do lica zewnętrznego muru, o czym niezbicie świadczy fuga występująca między nimi. Baszta ta datowana jest na VI - IX w.⁸

⁷ Nessèbre, s. 68 - 74; Kitov, *Rannovizantijska...*, s. 13 - 14.

⁸ Nessèbre I, s. 144 - 154.

Ryc. 6. Rusalka. Zewnętrzne lico muru (*opus quadratum*)
Według Kitov, *Rannovizantijska krepost v letovište „Rusalka” na Černo More, o.c., ryc. 2*

Analogiczne rozwiązanie z dokonanej w VI w. renowacji murów obronnych znane jest z Histrii. Górne platformy tych „basteji” służyły jako stanowiska dla machin ostrzeliwujących (onagry i balisty) wroga oblegającego mury. Tak więc *basteje* uznawane dotąd jako rozwiązania występujące w Europie dopiero w obronnej architekturze Renesansu są, jak to wynika z materiału archeologicznego pochodzącego z obszaru Nadcarnomorza, znacznie wcześniejsze, gdyż już w IV - IX w. n.e. stosowano je na Bałkanach, stanowiących pomost pomiędzy Wschodem a Europą Środkową, i odgrywających szczególną rolę w kształtowaniu kultury materialnej naszego kontynentu.

Do osobliwości nadcarnomorskiego budownictwa obronnego tego czasu należy też stosowanie *opus quadratum* w postaci monumentalnych dość rozwiązań obserwowanych w murach Nesebyr, Rusalki, Jajali, Kaliakry, Histrii i Callatis, jak również na Chersonesie oraz innych obszarach nadcarnomorskich⁹. Użycie tego wątku muru obserwuje się również w budownictwie obronnym oraz pałacowej architekturze średniowiecznej Bułgarii, np. w Plisce, Presławiu, Madarze, Tyrnowie, Szumen, Nesebyr, Sofii i innych¹⁰. Zdaniem Kitova należy się liczyć z wpływami szeroko rozpowszechnionych w świecie hellenistycznym murów ciosowych o wielkich kwadrach. Te greckie tradycje budowy przez długie stulecia zachowały się zarówno na obszarach Grecji, Persji, jak i na Kaukazie oraz północnym wybrzeżu nadcarnomorskim.

⁹ M. Dimitrov, *Arheologičeski razkopki na krepostni steni na Dionizopol (Balčik)*, *Izvestija na Okr'žnija Istoričeski Muzej i B'lgarsko Istoričesko Družestvo. Grad Tolbuhin*, I, 1973, s. 183 - 184.

¹⁰ Kitov, *Rannovizantijska ...*, s. 14; A. L. Jakobson, *Rannosrednovkovnij Chersones, Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR, LXIII*, 1959, s. 70.

Dlatego też warto byłoby zająć się bliżej wyjaśnieniem spornych dotąd kwestii dotyczących wpływów antycznej kultury nadezarnomorskiej na kulturę Bułgarów, a także ustaleniem czy poznane przez nich elementy tej kultury nie zostały przyswojone i nie miały bezpośredniego wpływu na powstawanie i charakter wielu obiektów architektury starobułgarskiej. W badaniach tych istotne będzie wyróżnienie tak oddziaływań grecko-hellenistycznych, jak i rzymskich oraz wczesnobizantyjskich. Nie ulega bowiem najmniejszej wątpliwości, iż istniał silny związek między tradycjami budowlanymi doby Justyniana a epokami poprzedzającymi jego panowanie, jak również okresami późniejszymi. Trudno się dziś zgodzić z opinią, iż powstanie architektury średniowiecznej nastąpiło pod wpływem czy też w wyniku oddziaływań zewnętrznych, jak uważali niektórzy badacze¹¹, obserwujący to zjawisko na Krymie.

Osobiście przychyliam się do przekonywujących ustaleń Kitova¹². Uważam, że poglądy jego wspiera także wiele innych, nie przytoczonych przez niego faktów i argumentów. Niesłuchanie silnych oddziaływań i wpływów starogreckiej kultury na te obszary szukać należy jeszcze dalej. O przenikaniu jej w III i II tysiąclecie przed n.e. świadczyć może miejscowa toponomastyka¹³, a także źródła archeologiczne mówiące o odległych kontaktach z Azją Mniejszą, Grecją i Kretą jeszcze w czasach egejskich¹⁴.

O trwałych i mocnych związkach architektury miast nadezarnomorskich ze starożytnymi tradycjami greckiego budownictwa ciosowego świadczą także bliskie dość analogie, jakie da się uchwycić pomiędzy odsłoniętymi ostatnio fragmentami murów obronnych w Madarze i Bałcziku¹⁵, datowanymi na II - III oraz IV - VI w., a umocnieniami greckimi pochodzącymi z V - IV w. przed n.e. odsłoniętymi na obszarze południowej Italii¹⁶, objętej tak jak i Nadezarnomorze kolonizacją grecką.

Stosowanie w budownictwie późnoantycznym i wczesnobizantyjskim *opus quadratum* w nieco zmodyfikowanej formie jest potwierdzone archeologicznie.

¹¹ A. L. Jakobson, *Srednovekovnij Chersones*, Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR, LXIV, 1960, s. 115.

¹² Kitov, *Rannovizantijska...*, s. 15.

¹³ V. Beševliev, *Antičnata toponomija u nas kato istoričeski izvor*, Izvestija na Instituta za B'lgarski ezik, 3, 1954, s. 349; idem, *Iz k'snoantičnata i srednovekovna geografija na severoiztočna B'lgarija*, IAI, XXV, 1962, s. 1 - 8.

¹⁴ D. P. Dimitrov, *Nov prinös k'm v'prosa za kulturnite otnošenija na Trakija i Troja prez vtorata polovina na tretò hiladoletie*, Belmorski Preglad, I, 1942, s. 149 - 156.

¹⁵ M. Dimitrov, o. c., s. 183 - 184; *Madara. Razkopki i proučvanija*, I, Sofija 1934, s. 74, 134.

¹⁶ M. E. Blake, *Ancient Roman Constructions in Italy from the Prehistoric Period to Augustus*, Washington 1974, s. 81, 88, 94.

Nie ma więc żadnych powodów, by wątpić, iż praktyka stosowania tego typu wątku nie została przejęta przez Bułgarów, którzy mogli znać ją już przed przybyciem na te tereny z wcześniejszych kontaktów z miastami greckimi północnego wybrzeża Morza Czarnego. Fakt adaptacji i kontynuacji pewnych rozwiązań i przejęcia praktyk budowlanych nie jest w tym przypadku czymś nowym. Znamy bowiem wiele innych przejawów tego typu postępowania w odniesieniu do instalacji łaźni, urządzeń ogrzewniczych, wodociągowych, kanalizacyjnych, a także przejęcie wątku *opus mixtum* z budownictwa rzymskiego¹⁷. Nie ma więc powodu, aby wątpić, iż w zakresie budownictwa obronnego przejęto zastane na tym terenie i szeroko rozpowszechnione budownictwo ciosowe, nawiązujące do dawnych rozwiązań grecko-hellenistycznych stale żywych i aktualnych na obszarach Tracji i Nadcarnomorza¹⁸.

O odrębności kulturowej tych obu regionów, a także ich roli pośrednika pomiędzy Wschodem i Zachodem w innych dziedzinach oddziaływań kulturalnych świadczy również zwarta grupa ikonograficznych źródeł numizmatycznych z przedstawieniem obiektów budownictwa obronnego¹⁹, datowanych na okres od IV w. przed n.e. po późną starożytność. Ten typ przedstawień ukształtował zresztą też repertuar wyobrażeń, które weszły do ikonografii średniowiecznej. Występowanie wizerunków ufortyfikowanych miast o charakterystycznych wschodnich motywach znane w zasadzie wyłącznie z terenu silnie zhellenizowanej Tracji, pozostającej w okresie rzymskim nadal w kręgu oddziaływań kultury greckowschodniej sprzyja dodatkowo argumentacji przemawiającej na rzecz znacznych oddziaływań grecko-rzymskich na fortyfikacje średniowieczne²⁰.

Polska Akademia Nauk (Warszawa)

¹⁷ M. Biernacka-Lubańska, *Rzymskie i wczesnobizantyjskie wolociagi z obszaru Mezji Dolnej i północnej Tracji*, Wrocław 1976, s. 206 - 212.

¹⁸ M. Stančeva, *V predelite na rimska imperija*, (w:) *Za minaloto i b'dešteto na Sofija*, Sofija 1976, s. 7; A. Kuzev, *Srednovekovnata krepost na grad Varna*, *Izvestija na B'lgarskoto Arheologičesko Družestvo*, XII, 1961, s. 111 - 126; D. Cončev, *Die Festungsmauer von Nesebăr*, *Archäologischer Anzeiger*, LXXIV, 1959, s. 20 - 36; D. Ovčarov, *Arheologičeski aspekti na b'lgarskata srednovekovna fortifikacija*, *Voennoistoričeski Sbornik*, I, 1973, s. 65.

¹⁹ M. Biernacka-Lubańska, *Numizmatyczne źródła ikonograficzne do rzymskiego budownictwa obronnego z terenu północnej Tracji*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, XXVI, 4, 1978, s. 445 - 463.

²⁰ N. A. Mušinov, *Antičnite moneti na Balkanski Poluostrov*, Sofija 1912, *passim*; T. D. Gerasimov, *Moneta na grad Filipopol s izobraženie na edin ot h'lmovete mu*, *Godišnik na Narodna Biblioteka i Muzej Plovdiv*, 1937 - 1939 (1940), s. 161; E. Baldwin-Smith, *Architectural Symbolism of Imperial Rome and the Middle Age*, Princeton 1956, s. 37.

REMARKS ON SOME OF THE CHARACTERISTIC ELEMENTS OF THE THRACIAN EARLY-BIZANTINE FORTIFICATIONS ALONG THE BLACK SEA COAST

Summary

This article deals with the revival from the middle of the 4th century A. C. of the importance of the Thracian defensive system of the towns lying along the Black Sea coast. These towns were not only vital strategic points in the defensive system of Constantinople, the capital of the Eastern Empire, but were also significant centres for the organizing of its economic bases.

One of the characteristic features of the fortifications of this time, was the wall running in a straight line which fenced off the forts erected on peninsulae and rocky headlands from the landward side and in which the remaining sides were naturally defended (for example, those at Histria, Rusalka, Kaliakra, Kavarna, Monastir Sv. Vlas, Neseber and Istambul).

Yet another important characteristic of these defences was the introduction into them, for the first time in Europe, of solid towers which were the prototypes of the *bastides* (for instance, at Rusalka and Neseber). These are quite untypical, this means that they did not fulfil the function of bastions, but kinds of turrets, for the interior of these is not divided into rooms, but filled in with a solid mass of bockage. These bastions, which projected from the outside wall, were shaped like horseshoe (like letter U) and only the upper platforms served as positions for machines which were used to attack the enemy.

Among the peculiarities appearing in the defensive buildings of this period, should be mentioned *opus quadratum*, typical in the Hellenistic World. This method, utilized in a monumentalized form, influenced the later development of the palace architecture of Bulgaria during the Middle Ages (for example, at Pliska, Preslav, Madara, Tirnovo, Šumen, Neseber and Sofia).

Further evidence of the fact that the Greek ashlar building tradition was still being maintained, are the typical, saw-toothed in plan, walls (at Balčik, Madara), which are reminiscent of these appearing in the south of Italy which, like the Black Sea regions had once been colonized by the Greeks.

The differentiations apparent in this region and also its singularities in the sphere of defensive buildings, which are the outcome of the intermediary role this plays between East and West, is borne out, in the Author's opinion, by the compact iconographical group of numismatical sources bearing the representations of Thracian forts and dated from the 4th century B.C. up to the Late Antiquity.